

حقوق سیاسی مردم

از منظر قرآن و روایات

محمود شفیعی

عضو هیئت علمی دانشگاه مفید

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

حقوق سیاسی مردم از منظر قرآن و روایات

محمود شفیعی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

سرپرستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

وحید حامد

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۲

شمارگان: ۳۵۰

مرجع بهای کتاب: وبگاه رسمی نشر پژوهشگاه

علوم و فرهنگ اسلامی

عنوان: ۸۰۶؛ مسلسل: ۱۲۱۷

نشانی

قم، خیابان معلم، ساختمان ستاد دفتر تبلیغات اسلامی،

نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۳

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۰۲۱-۶۶۹۵۱۵۳۴

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

شفیعی، محمود، ۱۳۴۸-

عنوان و نام پدیدآور:

حقوق سیاسی مردم از منظر قرآن و روایات / محمود شفیعی؛ تهیه پژوهشکده علوم و

اندیشه سیاسی.

مشخصات نشر:

قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۲

مشخصات ظاهری:

۴۷۶ ص.

شابک:

978-600-195-854-0

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه.

موضوع:

حقوق سیاسی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام

موضوع:

علوم سیاسی (فقه)

موضوع:

اسلام و حقوق

شناسه افزوده:

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

رده‌بندی کنگره:

BP ۲۳۰/۱

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۴۸۳۴

شماره کتابشناسی ملی:

۹۳۴۳۱۸۰

فهرست مطالب

سخنی با خواننده..... ۱۱

مقدمه..... ۱۵

بخش اول: مباحث مفهومی و نظری

فصل اول: مباحث مفهومی..... ۲۹

۱. حق..... ۳۰

الف) تحلیلی حقوقی از معناهای حق..... ۳۲

ب) تحلیلی از ماهیت معناهای حقوقی..... ۳۴

ج) نسل‌های سه‌گانه حقوق بشر..... ۳۶

د) حقوق در سنت دینی..... ۳۷

ه) تحلیلی از مفهومی‌های گوناگون حقوق در نامه امیرمؤمنان علیه السلام به مالک اشتر..... ۴۴

۲. حقوق سیاسی جدید..... ۵۵

الف) قرارداد اجتماعی، حق تأسیس دولت و حقوق شهروندی..... ۵۶

ب) ادبیات حقوق بشر و حقوق سیاسی..... ۶۵

ج) مردم‌سالاری (دموکراسی) و حقوق بشر سیاسی..... ۸۳

د) حقوق سیاسی برای پایان‌دادن به حکومت..... ۹۳

خلاصه و نتیجه‌گیری..... ۹۶

۹۹	فصل دوم: مباحث نظری و روش شناختی.....
۹۹	حجیت قرآن و روایات.....
۱۰۰	گفتار اول: مباحث روش شناختی.....
۱۰۲	۱. قواعد بیانی.....
۱۰۳	الف) موضوعات دینی- سیاسی.....
۱۰۳	۱) موضوعات مستنبطه و موضوعات غیر مستنبطه.....
۱۰۵	۲) موضوعات غیر مستنبطه قرآنی و روح معنا.....
۱۰۹	ب) احکام دینی- سیاسی.....
۱۰۹	۱) تفکیک حق و تکلیف.....
۱۱۲	۲) اوامر ارشادی و مولوی.....
۱۱۴	ج) تفسیر آیه‌های ترکیبی.....
۱۱۷	۲. قواعد غیر بیانی.....
۱۱۸	الف) دوچهره‌بودن ماهیت تاریخی- اجتماعی حکومت.....
۱۲۱	ب) مقاصد شرع یا قاعده تأویل.....
۱۲۴	گفتار دوم: چارچوب نظری.....
۱۲۵	۱. نظریه اباحه و حقوق سیاسی مردم.....
۱۳۶	۲. نظریه ولایت، نظریه عدم ولایت و حقوق سیاسی مردم.....
۱۳۷	الف) پیشینه و صورت مسئله عدم ولایت.....
۱۳۹	ب) قلمرو و گستره.....
۱۴۴	ج) دلایل خاص و استثنای قاعده عدم ولایت.....
۱۴۸	د) مبانی قاعده عدم ولایت و فلسفه ولایت.....
۱۵۴	ه) ولایت مبتنی بر قاعده عدم ولایت.....

خلاصه و نتیجه‌گیری..... ۱۶۱

بخش دوم: نظام سیاسی و حقوق مردم

فصل اول: تأسیس نظام سیاسی و حقوق مردم..... ۱۶۹

گفتار اول: ماهیت تاریخی بیعت..... ۱۷۱

گفتار دوم: بیعت و تأسیس حکومت مشروع..... ۱۸۰

۱. دیدگاه اول: بی‌اعتباری بیعت در دوره حضور و غیبت..... ۱۸۱

۲. دیدگاه دوم: تفکیک اعتبار بیعت در دوره حضور و غیبت..... ۱۹۹

۳. دیدگاه سوم: اعتبار بیعت در دوره حضور و غیبت..... ۲۰۳

گفتار سوم: نقد ادله دیدگاه اول..... ۲۴۳

۱. استدلال‌های سیدابوالفضل موسوی و پاسخ آنها..... ۲۴۳

۲. استدلال‌های سیدکاظم حائری و پاسخ آنها..... ۲۴۶

۳. استدلال‌های محمد مؤمن و پاسخ آنها..... ۲۵۱

۴. استدلال عباسعلی عمید زنجانی و پاسخ آن..... ۲۵۷

۵. استدلال جعفر سبحانی و پاسخ آن..... ۲۵۸

نقدهای کلی..... ۲۵۸

۱. برخورد تعبدی با پدیده‌ای ذاتاً غیر تعبدی..... ۲۵۹

۲. غفلت از تفاوت ولایت سیاسی با ولایت‌های دیگر و تفکیک نکردن میان

ولایت و تولی..... ۲۶۰

۳. بی‌توجهی به اقتضاهای حکومت به مثابه پدیده‌ای با زمینه‌های تاریخی،

اجتماعی و عقلایی..... ۲۶۱

۴. تناقض میان حکومت غیر مشروط به رضایت عموم با محترم‌بودن جان و مال

مردم..... ۲۶۲

۵. تناقض بین حکومت غیر مشروط به رضایت و فلسفه ولایت ۲۶۳
۶. تنافی میان حکومت بدون رضایت و نفی سلطه جویی در اسلام ۲۶۴
۷. روح بیعت و تبدیل حکومت به امر انسانی-عقلایی ۲۶۵
۸. حکومت بدون رضایت و شکل گیری استبداد دینی ۲۶۶
۹. دو معنای متفاوت از حق سیاسی و حل معمای دوشرطی بودن حکومت
مشروع دینی ۲۶۷
- خلاصه و نتیجه گیری ۲۶۹
- فصل دوم: محدوده قدرت سیاسی دولت و حوزه خصوصی مردم** ۲۷۳
۱. تجربه و دانش های انسانی جدید درباره قلمرو محدود دولت ۲۷۵
۲. دین، قلمرو محدود دولت و حقوق سیاسی گسترده مردم ۲۷۷
- الف) اصل اباحه و دولت حداقلی مردم سالار ۲۸۰
- ب) اصل عدم ولایت و دولت حداقلی مردم سالار ۲۸۱
- ۱) کاربرد قاعده عدم ولایت در حوزه سیاسی: آیات و روایات ۲۹۰
- ۲) کاربرد قاعده عدم ولایت در حوزه سیاسی: تجربه حکومت امیر مؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام ۲۹۸
- ج) قرآن و حوزه های فراخ زندگی مدنی غیر سیاسی ۳۰۱
- د) محدودیت های کیفی سلطه مشروع از منظر دینی ۳۱۴
- ه) ولایت مطلقه و دولت حداقلی ۳۲۴
- خلاصه و نتیجه گیری ۳۲۶
- فصل سوم: فصل حقوق سیاسی مردم در فرایند زندگی سیاسی** ۳۳۱
- گفتار اول: حقوق متقابل مردم و حکومت ۳۳۷
- گفتار دوم: امر به معروف و نهی از منکر یا حق نظارت همگانی ۳۵۲
۱. چیستی نظارت همگانی ۳۵۴
۲. ماهیت حقوقی نظارت همگانی ۳۵۸

فهرست مطالب ۹

۳۶۲	۳. تحلیل‌های فقهی از حق نظارت همگانی.....
۳۷۹	۴. تحلیل قرآنی و روایی.....
۳۹۲	خلاصه و نتیجه‌گیری.....
۳۹۷	تأملات پایانی.....
۴۰۷	کتابنامه.....

نمایه‌ها

۴۲۹	آیات.....
۴۴۰	روایات.....
۴۴۳	موضوعات.....
۴۶۶	اعلام و مشاهیر.....
۴۷۱	کتاب‌ها.....
۴۷۲	مقالات.....
۴۷۳	مکان‌ها.....
۴۷۴	تئالگان.....

سخنی با خواننده

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی از منظر دینی در راستای شناخت مبانی، سرشت و ساختار آن در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضرورتی انکارناپذیر یافته است. ژرف‌نگری در مبانی دینی مشتمل بر عقل و آموزه‌های وحیانی و عرف جامعه اسلامی- ایرانی، شرطی اساسی در پویایی پژوهش‌ها برای دستیابی به الگوی مطلوب حکومت اسلامی در دوره جدید است؛ از این‌رو شناخت، بازخوانی، بازنگری و بومی‌سازی مسائل علم و اندیشه سیاسی جایگاه ویژه‌ای در این پژوهش‌ها دارند.

بی‌گمان قصد اولیه انقلاب اسلامی هدفمندی و ارتقای کیفیت زندگی مؤمنان بر اساس نص اسلامی بود. لازمه تحقق این هدف، تربیت اندیشمندان فراوان و انجام تحقیقات به‌روز، کارآمد و معتبر علمی بود که در این راستا با راهنمایی استادان و همکاری طلبه‌های فارغ‌التحصیل علوم سیاسی، زمینه شکل‌گیری پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در سال ۱۳۷۳ فراهم شد؛ تجربه نو و موفق این پژوهشگران در معرفی بخشی از میراث سیاسی عالمان شیعی و تألیف آثاری مستقل درباره مسائل نوپیدای سیاسی، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های این مرکز و ارتقای آن به پژوهشکده‌ای مستقل فراهم کرد.

این پژوهشکده در راستای ایفای رسالت خود، تولیدات پژوهشی فراوانی را به جامعه علمی عرضه کرده است؛ از آن جمله می‌توان به تألیف، تصنیف و ترجمه ده‌ها کتاب در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره کرد. چشم‌انداز آینده این پژوهشکده تبدیل شدن به مرجعی علمی در زمینه اندیشه سیاسی-دینی است تا بتواند با گردآوری مهم‌ترین تلاش‌ها و اندیشه‌ها به بسیاری از علاقه‌مندان این حوزه، خدمات علمی مؤثری عرضه کند.

کتاب حاضر با هدف برجسته کردن حقوق سیاسی مردم در تأسیس نظام سیاسی و شیوه حکمرانی، کوشیده است آموزه‌های اصیل قرآنی و روایی در این زمینه را ارزیابی کند و نشان دهد حکومت اسلامی با ارزش‌های مردم‌سالار در هماهنگی کامل قرار دارد و قرانت اقتدارگرایانه از آموزه‌های دینی بیش از آنکه امری درون‌متنی باشد، برداشتی ناروا و زمینه‌مند از سنت دینی بوده است.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم محمود شفیعی، ناظر داوود فیرحی، ارزیابان نجف لک‌زایی و سیدکاظم سیدباقری، مدیر گروه فقه سیاسی سیدسجاد ایزدهی و مدیر اداره امور پژوهشی محمود فلاح و تمام دست‌اندرکاران نشر تشکر و قدردانی کند؛ همچنین لازم می‌داند از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر نجف لک‌زایی و معاون محترم پژوهشی حجت‌الاسلام و المسلمین آقای محمدهادی یعقوب‌نژاد که مساعدت‌های مؤثر ایشان نقشی اساسی در به سرانجام رسیدن پژوهش حاضر داشت، تشکر نماید. در پایان از اداره نشر پژوهشگاه برای آماده‌سازی و چاپ آن تشکر و قدردانی می‌شود.

این پژوهشکده در راستای حیات و بالندگی خود از انتقادهای و پیشنهادهای

علمی استادان، صاحب نظران و پژوهشگران محترم استقبال می کند. امید است این فعالیت ها موجبات رشد و پویایی اندیشه سیاسی اسلام را فراهم کند.

دکتر منصور میراحمدی

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

مقدمه

بر اساس آنچه بسیاری از انسان‌شناسان^۱ گزارش کرده‌اند،^۲ بشر روزگاران دراز در غفلت از هرگونه حقوق، مسئولیت، آزادی و تعهد، در وضعی غریزی - طبیعی در جنگل‌ها و غارها و بیابان‌ها به سر برده است. زندگی انسان در این دوره را که حضورش در جمع خانواده فقط به اندازه رفع نیاز بوده و بقیه را در بدویت انفرادی به سر می‌برده است، نمی‌توان زندگی انسانی بشر در نظر گرفت. آزادی، قانون، مسئولیت، تعهد و حقوق زمانی برای انسان مطرح شد که زندگی اجتماعی پدید آمد. زندگی اجتماعی با پی‌بردن انسان به نیازش برای همبستگی با دیگران پدیدار شد. این نیاز به همبستگی، انسان را آگاه کرد که دیگر نمی‌تواند مانند گذشته بدوی خود، از هر جهت آزاد باشد؛ بلکه به‌ناچار به منظور بهره‌مند شدن از مواهب زندگی اجتماعی باید حقوق و آزادی‌های دیگران را پاس بدارد و همین امر مقتضی

1. Anthropologists.

۲. انسان‌شناسی دانشی است که به مطالعه علمی انسان در جامعه از ابعاد گوناگون به‌ویژه از بعدی فرهنگی می‌پردازد. درباره تکامل فرهنگ در شکل اجتماعی ر.ک: لسلی وایت؛ تکامل فرهنگ؛ ترجمه فریبرز مجیدی؛ تهران: دشتستان، ۱۳۷۹.

See: Jurgen Habermas; *Communication and the Evolution of Society*; trans by Thomas Mmaccarthy; London: Cambridge Polity Press, 1984.

پذیرش مجموعه‌ای از ضوابط در روابط اجتماعی است؛ بنابراین در زندگی اجتماعی، مجموعه‌ای از حقوق و آزادی‌ها از یک سو و مجموعه‌ای از مسئولیت‌ها و تعهدات از سوی دیگر، همزمان سر برآوردند. اجرای دوگانه حقوق و تعهدات، نیز فرایند حک و اصلاح همیشگی آنها مقتضی نهادی بود که از درون آن حکومت پدید آمد. حکومت با یافتن موقعیتی منحصر به فرد و در اختیار داشتن انواعی از ابزارهای مادی تسهیل‌کننده سلطه بر دیگران، ضمن اجرای چنین وظیفه‌ای، خود عاملی برای نقض و ابرام حقوق و مسئولیت‌ها شد و ماهیتی دوچهره یافت که همزمان مجمع خیر و شر شده بود. در آغازین دوران ظهور دولت با هویتی برخوردار از دو چهره مثبت و منفی، هنوز راهکارهای لازم برای کنترل چهره منفی آن پدید نیامده بود. در چنین شرایطی است که در واقع حکومت‌ها نخستین ناقضان مجموعه حقوق و آزادی‌هایی بودند که بشر در اوضاع مدنی بدانها دست یافته بود. این سلطه‌جویی سیاسی تا آنجا پیش رفت که مردم در طول تاریخ، ذلیلانه به اطاعت حاکمان ستمکار درآمدند و تحت سیطره فرعون‌های قدرت و سیاست و قارون‌های مکت و ثروت قرار گرفتند و در عمل انواعی از حقارت‌ها تا تن دادن به کشته‌شدن را تجربه کردند.

بر اساس یک دیدگاه، در چنین شرایطی است که خداوند برای نجات انسان‌ها جریان دیگری را وارد زندگی بشر می‌کند. آفریدگار هستی این بار با تشریح قوانین و ارسال رسولان، از میان همان انسان‌های ستم‌دیده به تدریج کسانی را بر می‌گزیند و آنها در طول تاریخ نکتب‌بار زندگی اجتماعی آلوده به انواع مفسده‌های مادی و معنوی، برای نجات هموعان خود، با پذیرش مسئولیت تاریخی - اجتماعی، مبارزه جدی با انواع ستم‌های سیاسی و اجتماعی را با روش‌های انسانی و با تکیه بر هدایت‌های الهی دنبال می‌کنند. اینان همان دریافت‌کنندگان

قانون از سوی خدا برای نجات زندگی بشرند که از این قانون الهی با عنوان «شریعت» یاد می‌شود. پیامبران- برعکس سلاطین سلطه‌گر و مدعی سلطه - به‌صراحت اعلام می‌کردند ما تنها پیام‌رسانیم که اگر شریعت را اجرا کنید، فرمان خدا را برده‌اید و سرانجامتان رسیدن به بهشت است و اگر اجرا نکنید، کفر ورزیده‌اید و فرجامی جز آتش دوزخ نخواهید داشت. همین دعوت به رهایی و سلطه‌زدایی مهم‌ترین عاملی بود که سلاطین در برابر پیامبران قرار می‌گرفتند و به مبارزه با آنان بر می‌خاستند: نمرود در برابر ابراهیم؛ فرعون در برابر موسی؛ قیصر در مقابل عیسی؛ سران قریش در برابر محمد ﷺ.^۱

در جهان کنونی که بشر به بالاترین مرحله بلوغ تاریخی خود گام نهاده است، بحث حقوق بشر یکی از مسائل اصلی جامعه مردم‌سالاری است که برای بسیاری از ملت‌ها و دولت‌ها از مباحث درجه اول سیاسی به شمار می‌آید. حقوق سیاسی که امروزه به عنوان بخشی از حقوق بشر در سطح جهانی به رسمیت شناخته شده است، از یک جهت در سه مرحله تأسیس نظام و اجزای آن، فرایند اعمال قدرت و مدیریت سیاسی و سرانجام سرنگون کردن یک نظام سیاسی قابل تصور است؛ از

۱. در مقابل داوود فیرحی، آن‌چنان‌که شفاهی به صاحب این قلم بیان کرد، مدعی است علامه طباطبایی معتقد است نبوت با نخستین انسان گره خورده و پیش از حکومت‌ها وجود داشته است. نکته اساسی این است که تحلیل جعفری درست‌تر بنماید با ادعای فیرحی مقرون به صحت باشد مسلم است در مرحله‌ای رسالت پیامبران الهی در ارتباط وثیق با اوضاع موجود سیاسی پیوند ناگسستنی یافت که شاید بتوان تقابل موسی با فرعون را که بخش‌های گوناگون، این تقابل در سوره‌های قرآن گزارش شده و تحلیل شده است، نخستین حکومت دینی برشمرد که نحوه شکل‌گیری آن با مسئله رسالت پیامبر الهی برای مقابله با مظالم حکومتی در ارتباط عمیق قرار می‌گیرد.

در شیوه طرح مطالب جعفری، پژوهشگر برجسته نهج البلاغه، اندکی تصرف صورت گرفت (جمعی از نویسندگان؛ مسائل حقوق بشر در جهان امروز؛ ص ۱۷-۱۸).

سوی دیگر حقوق سیاسی را می‌توان به دو نوع حقوق سیاسی رسمی و غیر رسمی به معنای سهم‌شدن در قدرت سیاسی یا نفوذ در آن تقسیم کرد؛ بنابراین همه ابعاد آن به عنوان مسئله‌ای مستحده با صورت و ابعادی جدید باید مورد تأمل جدی از منظر دینی قرار گیرد.

قرآن، روایات و سیره پیامبر گرامی اسلام ﷺ و خاندان معصوم آن حضرت با در نظر گرفتن جامعیت و دائمیت قرآن در امور مربوط به هدایت بشر و جنبه تبیین‌گری سیره و روایات معصومان علیهم‌السلام دو منبع بنیادین شیعه برای هرگونه تأمل دینی در مسائل سیاسی و اجتماعی است. لزوم زندگی مؤمنانه اقتضا می‌کند برای نهادینه کردن تجربه‌های جدید در زندگی روزمره، رابطه هر تحول تجربی-تاریخی در زندگی اجتماعی و آموزه‌های بنیادین دینی، مدام با بازگشت به منابع درجه اول اسلامی یعنی قرآن و روایات منقح شود. در جمهوری اسلامی که مدعی داشتن نظام سیاسی و اداره جامعه بر اساس آموزه‌های دینی است، چاره‌ای جز بازنگری در مناسبات سیاسی جاری به‌ویژه در ارتباط با حقوق مردم نیست.

مسئله اساسی پژوهش حاضر این است که کدام مجموعه از حقوق سیاسی رسمی و غیر رسمی در فرایند تشکیل شرعی یا مؤید به شرع^۱ حکومت و نیز در فرایند شکل‌گیری شرعی یا مؤید به شرع تصمیمات سیاسی و اجتماعی با تکیه بر منابع درجه اول دینی (آیات و سیره و روایات) برای شهروندان جامعه اسلامی قابل استنباط است. برای پاسخ کافی به مسئله اصلی پژوهش، پرسش‌های فرعی معینی

۱. منظور من از شرعی بودن یک پدیده، اموری است که به صورت پیشینی حکمی معین در شرع مقدس درباره آن امور وارد شده است و منظور من از مؤید به شرع هر پدیده‌ای است که نهی‌ای از آن در شرع وارد نشده است و درعین حال از ترجیح عقلی یا عقلایی برخوردار است. دلیل این نامگذاری برای پدیده‌های دسته دوم از دیدگاهم درباره اصل اباحه اصلیه ناشی می‌شود. در گفتار دوم فصل دوم که به چارچوب نظری اختصاص یافته، اصل اباحه مفصل بحث شده است.

می‌توان طرح کرد: مهم‌ترین حقوق سیاسی مردم در نظام‌های جدید سیاسی چیست؟ در ساختن یک نظام سیاسی، از جمله انتخاب فرد یا افرادی مشخص برای حکمرانی، چه حقوقی برای مردم در نظر گرفته شده است؟ در تنظیم چارچوب‌های حاکم بر نظام سیاسی در قالب مجموعه‌ای از مقررات قانونی در سطح خرد و کلان، شهروندان جامعه اسلامی از چه حقوقی برخوردارند؟ در فرایند تصمیم‌سازی‌های حکومتی، حقوق مردم چیست؟ مردم چگونه می‌توانند به شکل مشروع بر حکومت و اعمال آن نظارت تام داشته باشند؟ محدوده قدرت سیاسی و حوزه خصوصی در نظام سیاسی دینی چگونه ترسیم شده است؟

در پاسخ به مسئله اصلی و سؤالات فرعی مرتبط با آن، فرضیه پژوهش حاضر که البته در فرایند پژوهش تدقیق خواهد شد، این است که اشکالی از تجربه حقوق سیاسی مردم در گذشته تحقق یافته و توجیه دینی یافته‌اند و درصد بزرگی از حقوق سیاسی مردم با تعالیم قرآن و روایات معتبر تنافی ندارند و این مجموعه بزرگ به عنوان بخشی از فرهنگ و تمدن بشری برای به‌زیستی سیاسی، مؤید به شرع‌اند و بالاتر اینکه بخشی از این حقوق در هماهنگی با منابع اصیل دینی قرار گرفته و مجموعه‌ای از آموزه‌های اسلامی چنین حقوقی را به‌تصریح بیان کرده‌اند و در سیره معصومان علیهم‌السلام نیز تبلور یافته‌اند. تا آنجا که استیفای عملی آنها شرط حدوث و بقای حکومت اسلامی به شکل مشروع دینی است و از این‌رو مشروعیت دینی حکومت در تمامی مراحل، امری دوسویه است؛ بدین معنا که حکومت در مرحله تحقق و تداوم خارجی، امری ارتباطی/ مشارکتی است و تحقق و تداوم مشروع آن از طریق استیفای همزمان حقوق متقابل حاکم/ حاکمان و مردم در حدوث و در بقا به دست می‌آید.

چند نکته در توضیح فرضیه لازم به نظر می‌رسد: ۱. حقوق سیاسی مردم در

فرایند تحقق و تداوم حکومت، هم به شکل طولی چندمرحله‌ای است و هم به شکل افقی چندجانبه است. «چندمرحله‌ای» بودن وجود حقوق سیاسی از لحظه تأسیس نظام و تداوم آن حقوق تا پایان هر نظام سیاسی را مورد توجه قرار می‌دهد؛ در حالی که «چندجانبه» بودن بیانگر تنوع حقوق سیاسی مردم در نظام سیاسی هماهنگ با آموزه‌های دینی است. ۲. در هنگام تأسیس نظام سیاسی، حق برپایی یک نظام جدید به جای یک نظام سیاسی نامشروع، از حقوق سیاسی مردم به شمار می‌رود و هرگونه نظام سیاسی که تأسیس آن از فیلتر رضایت مردم عبور نکند، مشروعیت دینی نخواهد داشت. گام نخست در هر نظام تأسیسی، رضایت‌دادن به حکمرانی مجموعه‌ای از نیروهای انسانی است که می‌خواهند قوانین لازم برای اداره کشور را تنظیم کنند یا قدرت سیاسی را در جامعه اعمال نمایند. ۳. تداوم هر نظام سیاسی، از دیدگاه شرع، با مجموعه‌ای از حقوق سیاسی برای مردم همراه است. از جمله این حقوق عبارت‌اند از: حق شراکت در تنظیم برنامه‌های مربوط به اداره روزمره کشور از ابعاد گوناگون (حق حضور در مجالس مقننه)؛ حق مشارکت در مدیریت جامعه (حق حضور در قوه مجریه)؛ حق مشارکت در تصمیم‌سازی‌های حکومتی از راه‌های حضور فعال در جامعه سیاسی مدنی: داشتن آزادی‌های بنیادینی همچون آزادی بیان، آزادی اجتماعات، آزادی اعتقادات، آزادی دسترسی به بیشترین اطلاعات و چرخش آزادانه اطلاعات و ارتباطات، اعتبار افکار عمومی، آزادی رسانه‌های شنیداری و دیداری و...؛ حق محفوظ ماندن حوزه خصوصی شهروندان از دست‌اندازی حکومت.

پژوهش حاضر در پیوند با چند هدف مشخص و نیز چند ضرورت اساسی صورت می‌گیرد. در اهداف پژوهش اموری از قبیل اعتبارافزایی بر نظریه مردم‌سالاری با ارجاع‌دادن آن به آیات و روایات، هماهنگ‌سازی دو نظریه ولایت

فقیه و مردم‌سالاری، زدودن امتناع‌های ذهنی - دینی مردم‌سالاری و تقویت جنبه‌های مردم‌سالاری نظام سیاسی جمهوری اسلامی مورد توجه قرار گرفته‌اند.

در ضرورت پژوهش نیز به اموری توجه شده است. امروزه حقوق بشر سیاسی یا حقوق شهروندی از مسائل مستحدثه‌ای است که در بسیاری از جوامع شرقی و غربی مورد پذیرش عموم قرار گرفته است؛ از این‌رو تعیین حدود و ثغور دینی این مسئله ضروری است. به‌ویژه کشورهایی که تا کنون نتوانسته‌اند چنین تجربه‌ای را در سامان سیاسی خود نهادینه کنند، به شدت آسیب‌پذیر شده‌اند و بقا و تداوم آنها متزلزل شده است. تحقق حقوق سیاسی مردم در جامعه اسلامی، بدون توجیه معتبر دینی امکان‌پذیر نیست. تحقیقاتی از این دست مقدمه‌ای است تا بتوان به کامل‌ترین وجه، مشروع حقوق سیاسی مردم در جامعه دینی را تحقق بخشید و از این طریق، افزون بر تقویت نظام سیاسی، موانع بلوغ سیاسی مزمین در جوامع اسلامی را زدود و استضعاف سیاسی دیرینه را درمان کرد. آگاهی مردم از حقوق سیاسی در برداشته‌شدن استضعاف اجتماعی و به همان اندازه افزایش مشروعیت نظام سیاسی از طریق مشارکت گسترده و آگاهانه مردم در سیاست تضمین خواهد شد. یکی از عوامل رویگردانی مردم از ارباب کلیسا و عبور از قرون وسطی، انکار حقوق ملت از سوی آنان با استناد به کتاب مقدس بود. هرچند چنین انکاری عوامل متنوع و پیچیده‌ای داشت، یک دلیل از ظرفیت محدود کتاب مقدس در ارتباط با اداره جهان مادی و از جمله روشن کردن حقوق مردم ناشی می‌شد. این در حالی است که مجموعه میراث عظیم اسلامی به‌ویژه کتاب و سنت سرشار از آموزه‌های دنیوی است و در این میان حقوق سیاسی مردم نیز از وجوه گوناگون به‌صراحت مورد توجه این میراث قرار گرفته است؛ از این‌رو تأمل درباره حقوق سیاسی مردم از دیدگاه منابع درجه اول اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است.

جامعیت، خاتمیت، حجیت مطلق، وجود آیات محکم به عنوان مرجع آیات دیگر، تبیینگر بودن روایات در صورت داشتن اعتبار کافی و هماهنگی با قرآن - نسبت به آیات از جمله پیش فرض‌های مؤلف درباره قرآن و روایات است. بر این اساس فرض بر این است که قرآن و روایات این ظرفیت و توانایی را دارند که هر مسئله مستحده‌ای را بدانها عرضه کرد. در صورت ناهماهنگی مطلق و تضاد آشکار پدیده‌های جدید با آموزه‌های قرآنی و روایی، چنین تجربه‌هایی به‌ناچار از نگاه دینی نامشروع شمرده و کنار گذاشته می‌شوند. در صورت ناهماهنگی نسبی، حکم و اصلاح می‌گردند و در صورتی که هماهنگ بودند یا تنافی در میان نبود، مسائل جدید طی فرایند خاصی تأیید مطلق می‌شوند و به عنوان امر مشروع رسمیت دینی می‌یابند؛ بنابراین مشروع دینی بودن نه با یافتن آموزه‌ای مرتبط که با تنافی نداشتن رویدادهای جدید با آموزه دینی نیز به دست خواهد آمد. در چارچوب مفهومی و نظری پژوهش، ایده‌های اساسی پژوهش مفهوم‌بندی خواهند شد و پیش‌فهم‌های مؤلف از آموزه‌های بنیادین دینی درباره سیاست نیز معرفی خواهند شد. حقوق سیاسی مردم به مثابه امری انضمامی، پدیده‌ای تاریخی، اجتماعی و تجربی است که به تدریج شکل گرفته، انباشته شده و تحول یافته‌اند. وضع کنونی چنین تجربه‌هایی شناسایی خواهد شد. در نهایت دیدگاه دینی قرآنی - روایی در این زمینه با آوردن شاهی از متون دینی یا از طریق اصل عدم تنافی استنباط خواهد شد. در درک مفاهیم و ایده‌ها و آموزه‌های قرآنی و روایی از نرم‌افزارهای فقهی، کلامی، اصول فقهی و نیز نرم‌افزارهای مربوط به شخصیت‌های علمی برجسته در حوزه نواندیشی دینی، از قبیل آیت‌الله منتظری، شهید بهشتی، آیت‌الله اردبیلی، علامه مطهری و امام خمینی بهره خواهیم گرفت. به‌طور کلی در درک دلالت آیات و روایات به تفسیرهایی که جنبه سیاسی مطلوبی

دارند، مراجعه خواهیم کرد. در طرح دیدگاه قرآنی و روایی، «قرآن» پایه تحلیل قرار خواهد گرفت و روایات در محدوده هماهنگی با محتوای قرآن مورد توجه خواهد بود؛ دلیل این مبنا روایات معتبری است که معیار پذیرش روایت و جداکردن سره از ناسره روایی را هماهنگی با قرآن معرفی کرده‌اند. در استنباط از قرآن: الف) معنای وضعی مفردات قرآنی با کمک تفسیرهایی که از این جهت تدوین شده‌اند، مشخص خواهد شد. ب) در صورت نیاز، شأن نزول آیه در یافتن معنای بیشتر مفردات و کل آیه لحاظ خواهد شد. ج) بستر تاریخی-اجتماعی به منظور توجه به ظرفیت‌ها و محدودیت‌های تاریخی آموزه‌های قرآنی و امکان یا عدم امکان تعمیم‌پذیر بودن یک آموزه قرآنی، بررسی خواهد شد. استدلال خواهیم کرد که الفاظ در قرآن بر روح معانی وضع شده‌اند و ظرفیت بسط تاریخی آنها امکان‌پذیر است و در هر شرایطی می‌توانند راهنمای تنظیم درست زندگی در ابعاد گوناگون شوند. بحث روح معنا مستقل در فصل دوم بحث و بررسی خواهد شد و نحوه استفاده از بحث بیان خواهد شد. د) روایات مرتبط به کمک تفاسیر موجود استخراج و تحلیل خواهند شد؛ بنابراین بر اساس مؤلفه‌های ذکرشده، روش بحث حاضر روشی فقهی-سیاسی است که اولاً تکیه اصلی استنباط، نه روایات، بلکه آیات خواهد بود؛ همچنین در استنباط از آیات، نه صرف معانی لفظی، بلکه معناهای زمینه‌مند نیز کشف خواهد شد؛ به‌علاوه شرعی بودن حقوق سیاسی نه فقط با یافتن آموزه‌ای متناسب، بلکه با تعارض نداشتن حقوق سیاسی با آموزه‌های پیشین دینی نیز به دست خواهد آمد. نکته چهارم یافتن گستره معنایی مندرج در آیات و روایات و تطبیق مسائل جدید به عنوان مصداق‌های جدید معنایی کلی و فرا تاریخی است.

پژوهش پیش رو از یک مقدمه، دو بخش و یک «تأملات پایانی» تشکیل شده

است. مقدمه دربردارنده طرح تفصیلی است که تا کنون معرفی شد. بخش اول طی دو فصل به مباحث مفهومی و نظری اختصاص یافته است. بخش دوم به حقوق سیاسی مردم در تأسیس و تداوم قدرت سیاسی مربوط است و سه فصل را در بر می‌گیرد. فصل نخست آن به حقوق مردم در تأسیس نظام سیاسی می‌پردازد. فصل دوم این بخش محدوده قدرت سیاسی دولت و قلمرو حوزه خصوصی مردم را مورد بحث قرار می‌دهد. فصل پایانی در این بخش به حقوق سیاسی مردم در فرایند اجرای قدرت سیاسی از سوی حکومت مربوط است. تأملات پایانی شامل مجموعه‌ای از استنباط‌های نظری و توصیه‌های عملی است